

NA'MATAK – ROSA TURKUM TURLARINING DORIVORLIK XUSUSIYATLARI VA YETISHTIRISH AGROTEKNIKASI

Rajabboyeva XilolaToirbek qizi
O`ktamova Yulduz G`ayrat qizi
Mamatkulova Iroda Ergashevna

Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy Universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya: *Maqolada na'matak-(rose) turkum turlarining tarqalishi, ko'payishi, agroteknikasi va foydali xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Hozirda shiddat bilan rivojlanayotga davlatlar qatorida O'zbekiston ham hamma sohalarda olg'a intilmoqda. Yangidan yangi inovatsiyon yangiliklar, yangidan yangi o'zgarishlar bo'lmoqda. Shular qatori ilm fan sohasida ham yangi g'oyalar va yangiliklar yaratilmoqda.*

Kalit so'zlar: *R. beggeriana, R. rugosa, R. davurica, R. zangezura, R. majalis, R. micrantha, R. tomentosa, R. acicularis, R. fedtschenkoana, R. corymbifera, R. psammophila, R. kokanica, R. canina.*

Hozirda shiddat bilan rivojlanayotga davlatlar qatorida O'zbekiston ham hamma sohalarda olg'a intilmoqda. Yangidan yangi inovatsiyon yangiliklar, yangidan yangi o'zgarishlar bo'lmoqda. Shular qatori ilm fan sohasida ham yangi g'oyalar va yangiliklar yaratilmoqda. Shiddat bilan rivojlangan AQSH, Yevropa mamlakatlari, Xitoy, va Rossiya kabi davlatlarda ham ozuq-ovqat, farmatsevtika va parfumeriya sanoati uchun xom ashyo yetkazib berish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Tabiiy holda tarqalgan o'simliklar qoplaminig juda ko'p qismi qisqarib ketdi. Shu sababli yuqorida nomlari keltirilgan mamlakatlar bizning mintaqamizda tabiiy holda tarqalgan dorivor o'simliklarni (qizilmiya, kovul, kovrak, na'matak, sistanxe va boshqalar)katta mablag' evaziga sotib ola boshladi. Davlatimiz rahbari tomonidan "Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlash, ularning urug'chiligini yo'lga qo'yishni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida" kabi bir qancha qarorlar tasdiqlandi [1]. Bu qarorda soha mutaxassislari uchun bir qancha vazifalar belgilab berilgan. Xususan: a) dorivor o'simliklarni muayyan tuproq-iqlim sharoitini hisobga olgan holda madaniy holda yetishtirishni yo'lga qo'yish bo'yicha aniq ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish; 469m b) dorivor o'simliklar yetishtiruvchi va qayta ishlovchi fermer xo'jaliklari, tashkilotlar va boshqa subyektlar rahbarlari va mutaxassislarining malakasini oshirib borishga yo'naltirilgan dasturlarni tayyorlash va o'qitish tizimini tashkil etish kabi vazifalar biz yoshlar uchun ham ilmiy faoliyat olib borish uchun bir turtki bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Shunga ko'ra mavzuning dolzarbligi shubxasizdir. Bizning mintaqamizda 4300 dan ortiq o'simlik turlari tarqalgan bo'lib 1150 turi xalq tabobatida foydalaniladi [5]. Dorivorlik xususiyatlarining xilma-xilligi bilan ajralib turadigan Na'matak – (*Rosa*) turkum turlari mintaqamizda keng tarqalgan. Na'matakning Yer yuzida 120 ga yaqin turi mavjud

bo'lib, shulardan O'zbekistonda 13 turi tabiiy holda o'sadi va bir nechta turlari manzarali o'simlik sifatida ekiladi [4]. Na'mataklar ichida itburun na'matak nomli turi O'zbekistonda keng tarqalgan. Uning mevasidan dorivor xomashyo sifatida, urug'idan o'stirilgan ko'chatlaridan atirgullarni payvand qilish uchun payvandtag sifatida foydalaniladi. Na'mataklar atirgullarning kelib chiqishidagi asosiy manbaa hisoblanadi [3].

Bu turkum 1—3 m balandlikdagi tikanli butalardan tashkil topgan. Poyasi egiluvchan, tikanli, yaltiroq, qo'ng'ir-qizil yosh novdalari bir oz yashil yoki qo'ng'ir-yashil ranglidir. Barglari toq patli murakkab, poyada bandi bilan ketma-ket o'rnashgan. Murakkab barglari(5- 7 ta) tuxumsimon va arrasimon qirrali. Qo'shimcha barglari bandi bilan birlashib ketgan ham bo'lishi mumkin. O'simlik gullari yirik yakka yoki 2-3 tadan shoxchalarga o'rnashgan. Gullari aktinomorf, 2 jinsli, yirik, oq pushti, sariq rangli, gulqo'rg'oni murakkab, xushbo'y hidli. Gul oldi barglari lansetsimon. Kosacha bargi va tojbargi 5 tadan, otalik va onaliklar ko'p sonli mevasi - gul o'rnidan hosil bo'ladigan shirali soxta meva. Mevasi sharsimon, diametri 1-1,5 santimetr ga teng. Ichida onaliklaridan hosil bo'lgan bir nechta haqiqiy meva - yong'oqchalar bor. Yong'oqcha o'tkir uchli, bo'lib, burchaksimon shaklga ega [2].

1-jadval.Na'matak turkum turlari

Begger na'matagi – <i>Rosa beggeriana</i>	Tikanli na'matagi — <i>Rosa acicularis</i>
Burushqoq na'matak – <i>Rosa rugosa</i>	Fedchenko na'matagi — <i>Rosa fedtschenkoana</i>
Dauriya na'matagi – <i>Rosa davurica</i>	Qalqonburun na'matagi — <i>Rosa corymbifera</i>
Zangezur na'matagi — <i>Rosa zangezura</i>	Qumsevar na'matagi — <i>Rosa psammophila</i>
May na'matagi – <i>Rosa majalis</i>	Qo'qon na'matagi – <i>Rosa kokanica</i>
Maydagul na'matagi — <i>Rosa micrantha</i>	Itburun na'matagi – <i>Rosa canina</i>

Na'matak mevalari turlariga qarab og'irligi, rangi va katta-kichikligi novda po'stlog'ining ko'rinishi, tikondorligi bilan farqlanadi. O'simlik issiqsevar, namga, organik va mineral o'g'itlarga o'ta talabchan. Har xil tuproq sharoitiga moslasha oladi. Na'matakni bitta yakka tartibda alohida o'stirib bo'lmaydi, chunki u yakka o'zi changlanmaydi. Shuning uchun har doim bir-biriga yaqin joylashgan bir nechta na'mataklarni ekish karak. O'simlikni qalamchadan tashqari urug'idan ham ekish mumkin. Urug'idan ekish qalamchaga nisbatan kech yetiladi, tezda rivojlanib xam ketmaydi, uning uchun ikki uch yil vaqt o'tishi mumkin[7]. Na'matak(*Rosa*) – turlari har xil vitaminlarga boyligi bilan mashxur. O'zbekistonda o'sadigan turlaridan quyidagilar ko'p yillardan buyon tabobatda ishlatib kelinadi.

Namatak turlari Moldova, Ukraina, Belarus, Boltiq bo'yi, Rossiyaning Yevropa qismining o'rmonlarida, G'arbiy va Sharqiy Sibirda, Qog'ozistonda uchraydi. Mamlakatimizning Toshkent, Sirdaryo, Jizzax, Samarqand, Farg'ona, Namangan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi bog'larda, dalalarda, tog'larning o'rta yuqori qismidagi suv bo'ylarida, archazor va yong'oqzorlarda o'sadi. Na'matak turlari ko'p urug' va

meva berishi bilan birgalikda urug'lari qiyin unuvchi urug'lar qatoriga kiradi. Haqiqatan ham tabiatda bu o'simlikni yosh nihollari kamdan-kam hollarda uchrashi kuzatilgan. O'zbekiston sharoitlarida na'matak urug'larini tayyorlash uchun avgust oyining oxiri, sentabrning boshlarida o'simlik mevasi sarg'ish-qizg'ish rangga o'ta boshlaganda yig'iladi. O'simlik mevalari urug'idan ajratilib, 1 qism urug' 3 qism yuvilgan daryo qumi bilan aralashtiriladi, ya'ni stratifikatsiya qilinadi. Aralashma 60-70 sm chuqurlikdagi urug'lar shu usulda stratifikatsiya qilinganda ularni unuvchanligi ortadi. Tayyorlangan urug'lar kuzda 30-35 sm chuqurlikda haydalgan, organik o'g'it va fosforli o'g'itlar bilan o'g'itlangan, boronalab tekislangan yerlarga (erta bahorda), qator oraligi 60-70 sm li egatlarga 2 sm chuqurlikda ekib chiqiladi. Ekilgan urug'larni ustiga 1 sm qalinlikda mayda ko'p yillik go'ng yoki yog'och qipig'i bilan mulchalanadi. Bu tadbir tuproq namligini saqlashga yordam beradi. Shu bilan birga nihollarni sovuq urishidan asraydi. Bahorning kelishiga qarab, dastlabki nihollar mart oyining birinchi, ikkinchi dekadasida o'sib chiqadi. Aprel oyida nihollar begona o'tlardan tozalanib, qator oralariga ishlov beriladi. Bu davrda nihollar har oyda 3-4 martadan sug'orilib, qator oralari kultivatsiya qilinadi. May-iyun va iyul oylarida gektar hisobiga 50-60 kg azotli o'g'itlar bilan oziqlantirish nihollarni yaxshi o'sishiga yordam beradi.

Na'matak o'simligida un shudring kasalligi tez tarqalishi mumkinligini hisobga olgan holda aprel oyidan boshlab har oyda ikki martadan oltingugurt kukuni purkab turiladi. Ko'chatlarni iyun va iyul oylarida begona o'tlardan tozalab har 10-12 kunda sug'orib turiladi. Kech kuz oylariga borib ko'chatlar tayyor bo'ladi. Ko'chatlarni kuz oylarida yoki erta bahorda qator oraligi 4 m, ko'chat oraligi 2 m qilib ekiladi [6]. Na'matak turlarini vegetativ ko'paytirish urug'idan ko'paytirishga nisbatan ancha qulayligi mavjud, shu bilan birga ularni tezroq hosilga kirishi ham kuzatilgan. Bu usul bilan ko'paytirishda 20-30 sm uzunlikda o'simlik novdalaridan olinib qalamchalar tayyorlanadi. Ularni uchki tomonlarini yuqoriga qilib bog'-bog' qilinib yerga ko'mib qo'yiladi. Mart oyining boshlarida ushbu qalamchalarni qator oraligi 60-70 sm, ko'chat oraligi 30-35 sm qilib ekib chiqiladi. Qalamchalarni 10-12 sm qismi tuproqdan chiqib turishi kerak. O'simlikni bir yil mobaynida yaxshi parvarishlab o'stiriladi. Ikkinchi yilga borganda tayyor bo'lgan ko'chatlar mart oyining birinchi o'n kunligida plantatsiyalarga oldindan tayyorlangan yerlarga qator oraligi 4 m, ko'chat oraligi 3 m sxemada ekib chiqiladi. O'simlikni ekishda ko'chat va qator oraligiga ishlov berish va uning hosilini terib olish hisobga olinishi lozim.

Na'matak ekilgan qatorlar ariqchalardan sug'oriladi. Egatlardagi tuproq to'la namlanadigan darajada jildiratib sug'oriladi, keyin chopiq qilinadi. Chuqurlardan o'sib chiqqan yirik begona o'tlar qo'lda yulib tashlanadi. Bunda shuni ham nazarda tutish kerakki, qo'l kuchi bilan chuqur chopilganida ildiz tarmog'i zararlanishi mumkin. Ildiz zararlangan yerda o'simlik bachkilari ko'payib ketadi, u ona o'simlikni rivojlanishiga xalaqit beradi, tup hosili kamayadi. Hosil bo'lgan ildiz bachkilari asta olib tashlanishi kerak. Agar uning ildiz tarmog'i yaxshi rivojlangan bolsa, ularni ko'chat sifatida nobud bolgan ko'chatlar o'rniga ekiladi. Agar ildizlari yaxshi rivojlanmagan, kesilgan bo'lsa, yaxshi rivojlanguniga qadar alohida yerga o'tqazib qo'yiladi. Tavsiya etilgan agrotexnikaga qat'iy amal qilinganda

na'mataklar ekilganidan keyingi ikkinchi yili mevaga kiradi. Ko'chatlar 2-3 yili va undan keyingi yillarda qiyg'os mevaga kiradi. Mevasiqo'ldateriladiva u tom ostida yoki quritishga moslashtirilgan maxsus quritish pechlarida quritiladi. Undan tashqari tekis ochiq maydondagi (biton yoki asfalt) bo'lgan maydonga 2sm qilib yoyiladi va ustiga mayin mato yopiladi (meva ustidagi pigmentlar quyosh nuri tasirida parchalanib ketmasligi uchun). 1 haftada birmarta ustidagi mato olinib quriyotgan meva ag'dariladi. 20- 30 kun davomida meva quriydi va meva shamol yordamida shopirilib qoplarga solinadi. Quruq meva nam yoki quyosh tasiridan holi joyda saqlanadi.

Na'matak ekilgan yerlarga gektar hisobiga 110 kg N, 80 kg P va 60 kg K o'g'iti beriladi. O'g'itlar sug'orishdan oldin berilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Na'matak poyalari 5 yilgacha o'sib turadi, keyin ular yangi o'sib chiqqan novdalar bilan almashinadi. Eski novdalari vaqti-vaqti bilan qirqib olib tashlanadi. Har 6-7 yilda na'matakning barcha yer ustki novdalari olib tashlanib, yoshartirilgan na'matakzor bir yildan keyin gullaydi va mevaga kiradi. Na'matakning asosiy kasalligi yaproq va yosh poyalari, shoxchalarga kuyasimon zamburug' tushishidir. Unga qarshi kurashish uchun o'simlik oltingugurt kukuni bilan seven qorishmasi vositasida ishlov beriladi. Har gektar yerga 20-30 kg oltingugurt va 1-2,4 kg seven solinadi. Na'matakzorda agrotexnik tadbirlarni o'tkazishda qalin qolqop kiyish zarur bo'ladi [6].

Xulosa qilib aytganda na'matak turkum turlarining agrotexnik tadbirlari to'g'ri va to'liq olib borilsa ulardan yaxshi hosil olish hamda farmasevtika sanoatida keng ko'lamda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Dorivor o'simliklarni yetishtirish va qayta ishlash, ularning urug'chiligini yo'lga qo'yishni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-4901 sonli qarori.

2. Hamidov A., Nabiyeu M., Odilov T. O'zbekiston o'simliklari aniqlagichi. Toshkent, O'qituvchi, 1987. 472

3. E.T.Berdiyev, M.X.Hakimova, G.B.Maxmudova O'rmon dorivor o'simliklari «Sanostandart» nashriyoti Toshkent – 2016.

4. Q. Hojmatov, M. Olloyorov. O'zbekistonning shifobaxsh o'simliklari va ularni muhofaza etish. O'zbekiston SSR "FAN" nashriyoti –Toshkent, 1988. 14-15 B.

5. Q. Xaydarov, Q. Hojmatov. O'zbekiston o'simliklari. "O'QITUVCHI" -Toshkent 1992.

6. Б.Ё. Тўхтаев, Т.Х. Махкамов, А.А. Тўлаганов, А.И. Маматкаримов, А.В. Маҳмудов М.Ў. Аллаяров Доривор ва озуқабоп ўсимликлар плантацияларини ташкил этиш ва хом-ашёсини тайёрлаш бўйича Йўриқнома Тошкент-2015.

7. Н.Х. Холматов. Dorivor o'simliklar. "O'QITUVCHI" nashriyoti –Toshkent, 2010.

8. Uralov A. КОВРАК-(FERULA. L) БОТАНИЧЕСКАЯ ОПИСАНИЕ //ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАУКИ. – 2021.

9. Uralov A. БАРБАРИС ЦЕЛЬНОКРАЙНЫЙ-BERBERISINTEGERIMA BUNGE //ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАУКИ. Статьи по материалам XII международной научно-практической конференции. – © Коллектив авторов, 2021, 2021.

10. Uralov A. PROSPECTS OF APTAMER APPLICATION IN DIAGNOSTICS OF BACTERIAL INFECTION //THE JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCE. – 2021.

11. Ergashevna M. I., Abduvaliyevich M. M. ELWENDIYA BOISS TURKUMI TURLARINING ANTIOKSIDANTLIK XUSUSIYATLARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 498-500.